

пучей деятельности, жизнь Романовского.

Виктор Александрович скоропостижно скончался 16 февраля 1971 г.

¹ Полную историографию вопроса см.: Літопис Самовидця. К. 1971. С. 9 - 21.

² Более подробно см. статью автора: Захаров Владимир. К вопросу о так называемых царских останках // Время империи. М., 1998. С. 4 - 13.

³ См.: Киянская О.И. Южный бунт. Восстание Черниговского пехотного полка 29 декабря 1825 3 января 1826. М. Российский гос. гуманитарный университет, 1997.

⁴ К большому сожалению, этот архив до конца еще не разобран. См.: Митрофаненко В.В., Сулова Е.С. Фонд В.А. Романовского в Государственном Архиве Ставропольского края // Археологический Ежегодник за 1991. М., 1994. С. 227 - 230.

⁵ [Захаров В.А.] Ставропольская Ученая Архивная Комиссия // Календарь памятных дат по Ставропольскому краю.

Микола Варварцев

ІТАЛІЙСЬКИЙ ПРОСВІТИТЕЛЬ ДЖОВАН П'ЕТРО В'ЕССЕ ТА ЙОГО ПОДОРОЖНІ СТУДІЇ УКРАЇНИ 1816 - 1817 рр.

Про цю постать годі шукати довідки в українських енциклопедіях і довідниках, як, до речі, і в російських. Тимчасом в історичних монографіях, виданих у Москві і Києві, є згадки про В'ессе, але вони пов'язані лише з внутрішніми подіями в Італії доби Рісорджименто, пошуками ідейних зв'язків її діячів зі слов'янським світом поза контекстом його праці за кордоном¹.

Значною мірою це спричинилось станом дослідницьких розвідок в самій Італії, історики якої, звертаючись до висвітлення діяльності В'ессе, обмежувалися загальними схе-

мами про його зарубіжні поїздки. В свою чергу, такий погляд пояснювався тим, що на відміну від багатьох сучасників, які мандрували по інших країнах, він не публікував своїх подорожніх вражень. Лише 1953 р. в Турині вийшла книга Раффаеле Чампіні "Джан П'етро В'ессе, його подорожі, його часописи і друзі"², де вперше наводилися окремі уривки із записів, зроблених просвітителем у зарубіжжі. Втім це видання, яке вийшло невеликим накладом, швидко потрапило до розряду бібліографічних раритетів і практично стало малодоступним навіть для дослідників. Отож рукописній спадщині В'ессе довелося чекати ще більше півстоліття на масштабне вивчення, яке, зрештою, вдалося здійснити в наш час Лючії Тоніті після копітного обстеження архівів Італії, Швейцарії, Франції, інших країн. Наслідком цих розшуків став виданий недавно том з подорожнім щоденником і службовим та особистим листуванням В'ессе за 1814 - 1817 рр.³ До наукового обігу, таким чином, потрапив цілий корпус історичних джерел, котрі дають змогу підняти завісу над малознаною працею визначного діяча Італії за кордоном, в тому числі в Україні.

Джован П'етро В'ессе (1779 - 1863) походив з франкомовної родини швейцарського негоціанта і з молодих літ пішов по слідах батька. На відміну від нуворішів, які не зупинялися перед найбрутальнішими способами наживи, в роду В'ессе найвищим надбанням торговельної професії вважалися моральні чесноти, засади культури і науки. Невипадково в їхньому оточенні були такі особистості, як знаменитий історик і економіст Дж. Сісмонді, також виходець з Швейцарії.

Успадкувавши сімейну традицію, Джован П'етро змушений був багато подорожувати у торговельних справах. Самі мандрівки, хоча й мали діловий характер, разом з тим відкривали йому ширший світ - світ громадсько-політичної думки, літератури, мистецтва. Вирішальний злам в його долі стався після великої подорожі до Причорномор'я, коли він стає видавцем, активно включається в рух за національне відродження Італії. В 1819 р. В'ессе засновує у Флоренції, куди остаточно переселяється, першу публічну бібліотеку-читальню - "науково-літературний кабінет", який працює понині, зветься його ім'ям і, крім просвітницької діяльності, виступає дослідницьким центром з історії культури і науки.

В 1821 - 1833 рр. на базі "кабінету" недавній комерсант разом з своїм однодумцем Джіно Капонні видає журнал "Antologia" ("Антологія"), який згуртував навколо себе цвіт італійської інтелігенції і набув розголосу в усій Європі. На його шпальтах друкувалися письменник і філософ Нікколо Томмазо, майбутній керівник революційно-демократичного товариства "Молода Італія" Джузеппе Мадзіні, історик і славіст Себастьяно Чампі та інші протагоністи боротьби за єдину незалежну італійську державу. Втративши "Антологію", закрити владою, В'єссе видавав окремі праці, журнал "Італійський історичний архів", ініціював національні з'їзди вчених⁴.

Діяльності італійського просвітителя були завдячні учасники визвольних змагань інших країн, в тому числі українці, які зверталися до друкованих джерел, зосереджених в його бібліотеці. В 1871 - 1873 рр. її незмінним відвідувачем був Михайло Драгоманов, який збирав тут матеріали для своїх політичних студій. Зокрема, в листі від 26 листопада 1871 р. до Бучинського, відправленому невдовзі після прибуття у Флоренцію, він повідомляв: "З нетерпінням сліжу я за звістками в Австрії і ради цього перечитую німецькі газети", які одержував "тутешній кабінет читання Viensseux"⁵.

Та на самому початку ХІХ ст. ім'я В'єссе лунало лише в колах комерсантів. 1804 р. молодий Джован П'єтро дістає посаду керівника філії торговельної компанії в Антверпені, де досягає помітних успіхів. Але 1808 р. разом з фірмою потрапляє в зашморг наполеонівської континентальної блокади, спрямованої проти Англії. Його заарештовують і перевозять у Париж, де кидають у в'язницю. Звільнившись у квітні наступного року з тюрми, він продовжує торговельну кар'єру, працюючи поперемінно в Женеві, Нідерландах, Парижі. Це був час, коли, нарешті, впала наполеонівська імперія і вже влітку 1814 р. В'єссе запрошують до себе власники торговельного дому "Сенн, Гебар і К0" в Ліворно, які прагнуть освоїти нові ринки, передусім у малознаних периферійних регіонах Європи - на її Півночі і Сході. В зв'язку з цим виникає задум організувати дослідницьку подорож в ці краї, а вибір припадає на В'єссе, який дістає ще одну нагоду набути нових знань, задовольнити свої наукові інтереси.

Вже 28 вересня 1814 р. він вирушає з Ліворно в путь, яка тривала три роки. Спочатку мандрівник працював у Скандинавії, звідки поїхав до Петербурга та Москви і далі до Північного Причорномор'я, де провів близько року. За інтенсивністю та наслідками праці саме цей період виявився найбільш плідним в усій його подорожі. Займаючись в Україні на доручення ліворнської фірми збиранням й аналізом відомостей, В'єссе сформувався тут як глибокий дослідник актуальних проблем економіки.

Головним джерелом, з допомогою якого можна досить детально дізнатися про місця перебування італійського мандрівника в Україні, його оточення, є подорожній записник ("журнал"), який тепер зберігається в рукописному фонді Центральної національної бібліотеки Флоренції. Він складався з окремих колонок - для дат, найменувань населених пунктів, відстаней між ними. Топографічні дані мандрівник супроводжував нотатками про минуле та сучасне того чи іншого міста. Проте життя на колесах не залишало часу для розгорнутих описів, тому стиль щоденника - лапідарний, "телеграфний".

В Україну В'єссе в'їхав зі сторони Орловщини і свої перші враження від побаченого тут зафіксував 29 листопада 1816 р. у Києві, де замешкав на два дні. Він констатує відмінності, які впали йому в око не тільки в природничо-географічному середовищі, а й в господарській сфері, демографічній ситуації: "Тимчасом ми наближаємося до Півдня. - Приємна переміна температури. - Окремі залишки рослинності в Малоросії. - Краща культура. - Величезні ресурси цього краю." Увагу його привернула також "зміна мови і одягу". (с. 93).

Сторінки щоденника засвідчують, що його автор послідовно додержувався мети поїздки - вивчення питань, пов'язаних з економічною діяльністю. У "дуже мальовничому за своїм розташуванням" Києві він цікавиться знаменитими контрактами, знайомиться з місцевими купцями, які здійснювали оптові операції з хлібом. Торгівля збіжжям й стає предметом його особливих інтересів у подальшому. З Києва він поспішає до Бердичева, про який дізнається як про місто двох щорічних ярмарків. На шляху через Поділля бачить валки з зерном, котрі прямують, як і він, до Одеси. В

ній мандрівник зробив тривалу, на кілька місяців зупинку і відповідно щоденні записи в подорожньому "журналі" уриваються. Серед них ми бачимо лише невеликий пасаж про Одесу, "друзів і співвітчизників" під заголовком "Перше перебування в Одесі з 16 листопада 1816 до 21 березня 1817". Але і в цей час В'єссе не припиняв працювати з пером у руці. Саме в одеський період він складав звіти про Україну, які регулярно пересилав у Ліворно. Фактичний матеріал для них він черпав від широкого кола осіб, з якими встановив зв'язки. Про те, що він опинився у самій гушавині місцевої правлячої еліти і купецької верстви, свідчить доданий до "журналу" "Список моїх друзів і знайомих в Одесі" (с. 117 - 118). У цьому переліку (неповному, як випливає з кінцевої фрази "і інші") наведено близько 100 імен, серед яких губернатор граф Ланжерон, інші чини адміністрації, генеральні консули Англії, Іспанії, Франції, Австрії, власники оптових фірм, банкіри, поміщики - постачальники зерна на експорт, мандрівники з-за кордону. Найближчими помічниками і порадниками дослідника в Одесі стали неогоціанти з Триєста - брати Джованні і П'єріно Сарторіо. Збереглися мемуарні записки Джованні, які засвідчують, що перед одеситами В'єссе постав передусім як дослідник-інтелектуал. В його особі, згадував Сарторіо, тут побачили "людину визначних знань" ⁶.

З Одеси мандрівник розпочав новий етап подорожі по Україні - причорноморськими й азовськими степами на Схід. Кінцевим пунктом цього маршруту був Таганрог, який також вів хлібну торгівлю, та поселення донських козаків. На зворотному шляху до Одеси він ретельно обстежив Крим, акцентуючи увагу на його порти - Керч, Феодосію, Севастополь.

У щоденнику В'єссе нотував різні свідчення зростаючого економічного потенціалу українського Півдня. Так, він відзначає "вигідне розташування Херсона на берегах Дніпра... для внутрішньої торгівлі", вказує на його можливості у розвитку судноплавства: "Імператорська корабельня. - Торговельна корабельня. - Я побачив 60 суден, які будуються. - Арсенал. - Фортця. - Шпиталь для моряків. - Канатне виробництво" (с.100)

У Херсоні він шукає і знаходить місцевих жителів, обіз-

наних з проблемами міжнародної торгівлі міста і прилеглої до нього зони. Один з них - француз Альбран, співробітник марсельської фірми А. Антуана - засновника першого в українському Причорномор'ї західного торговельного підприємства і автора "Історичного нариса торгівлі та навігації на Чорному морі" виданого 1805 р. в Парижі. Феодосійський запис щоденника також вказує на джерела торговельно-економічної інформації В'єссе. Він складається з переліку самих прізвищ, розшифровка яких показує, що мандрівника оточували і консультували купці-емігранти з Італії - Аморетті, Галлера, Лагоріо, Скассі, французький консул Шале та ін. (с. 109).

Слід зазначити, що крім матеріалів щодо хлібної торгівлі, В'єссе збирав відомості й про інші галузі сільського господарства. Біля Одеси він відвідав дослідний осередок по розведенню мериносних овець, який належав Марку Перке, одному із засновників женецького журналу "Bibliothèque universelle" ("Універсальна бібліотека"), побував на фермі великої рогатої худоби (с. 99).

Якщо "журнал" подає в загальних рисах картину Наддніпрянської і Південної України, то звіти, написані мандрівником, мають інший характер і є результатом узагальнення зібраної ним економічної інформації. Їх центральна тема - оптова торгівля збіжжям і весь комплекс питань, пов'язаних з її організацією. В ході подорожі 1814 - 1817 рр. В'єссе підготував 9 звітів, з них 7 - про Україну, і лише два присвячено Норвегії та Туреччині. Отже, саме Україна посіла пріоритетне місце в його дослідженнях.

Перший і найбільший за обсягом звіт з України у вигляді трактату (у публікації нараховує 37 сторінок книжкового тексту) автор присвятив одеській торгівлі зерном. Нічого подібного за масштабами залучених фактичних матеріалів, глибиною осягнення проблематики торговельної справи ми не знайдемо в свідченнях іноземних попередників В'єссе, які відвідували чорноморський регіон. Основний висновок свого трактату дослідник сформулював у перших рядках: "Торгівля в Одесі (і на Чорному морі) становить інтерес для всієї Італії і Ліворно зокрема" (с. 188). До свого аналізу В'єссе підійшов не тільки як економіст, але й як історик. У передмові він розглянув умови розгортання міжнародних тор-

говельних зв'язків українського Причорномор'я, відзначивши роль військово-політичних факторів, пов'язаних з боротьбою Росії проти Туреччини і особливо укладеною між ними Кючук-Кайнарджійською мирною угодою 1774 р.

Певне уявлення про характер і напрями його студій дають самі назви розділів, з яких складено трактат: "Про вартість збіжжя", "Спосіб купівлі й укладання угод", "Перевезення збіжжя з внутрішніх теренів до Одеси", "Приймання в Одесі, складування і завантаження збіжжя на судна", "Можливості розрахунків в Одесі через ярмаркові капітали" тощо. Цією працею дослідник показав, що основою господарського зростання Південної України є виробництво та експорт зернових культур. Не обмежуючись характеристикою ділової активності Одеси, він відзначає діяльність інших портів - Херсона, Очакова, Акермана, веде мову про міста, через які здійснюється постачання сільськогосподарської продукції на зовнішній ринок, - Київ, Бердичів, Балту, Тульчин, Умань, Мелітополь, Борислав та ін.

Інші звіти, які В'єссе написав і відправив з Одеси до Ліворно, засвідчують, що він продовжував збирати відомості економічного характеру, доповнюючи ними відтворену в трактаті картину торговельної діяльності в Україні. Серед цих праць - "Окремий лист про одеську торгівлю", "Ще кілька міркувань про Одесу", "Про навігацію на Чорному морі і загальний погляд на його узбережжя та порти", "Азійський бік Чорного моря. Херсон і Таганрог. Крим". Під час відвідин Феодосії дослідник одержав цінні відомості від купця Амеретті. Так виник документ, відправлений до Ліворно під назвою "Ряд запитань про торгівлю збіжжям у Каффі, поставлених мосьє В'єссе". Він складається з 12 запитань і такої ж кількості відповідей, які власноручно написав феодосійський негоціант. Цей звіт - одне з найбільш переконливих свідчень, що у своїх дослідженнях В'єссе віддавав перевагу компетентним у своїй справі особам, не покладаючись лише на власні спостереження і висновки.

Розглядаючи стан торгівлі, дослідник водночас вивчав проблеми транспорту, звертаючись до них і в щоденнику, і в комерційних звітах. Щодо шляхів суходелом він користується часто епітетом "жахливі". Водночас покладає надії на

розвиток мережі річкових сполучень, перспективної на його погляд для зростання внутрішнього ринку та поєднання його з морськими перевезеннями.

Поряд з щоденниковими записами і діловими звітами нові штрихи до характеристики України початку XIX ст. додає особисте листування В'єссе. Воно містить ряд важливих відомостей про економічні аспекти міжнародних стосунків. Найвиразніше це відбито в його листі від 2/14 січня 1817 р. до згадуваного знавця проблем політекономії Сісмонді, перед яким викладає думки з приводу перспективи Європи через освоєння торговельних шляхів Чорного і Азовського морів.

Документальна спадщина В'єссе також віддзеркалила його спостереження і роздуми стосовно стану українських міст і сіл, зокрема їх благоустрою, на який автор нерідко нарікає. Раз у раз нотуються етнографічні відомості, називаються народності, які населяють Україну: євреї, поляки, греки, німці-меноніти, болгары, татари, вірмени. Особливо мандрівник виділяє "прикордонний край" - причорноморські степи, де на їх обширі існує "мішанина" національностей (С. 97).

На протигагу деяких західним спостерігачам В'єссе не схильний ототожнювати Україну з Росією чи Польщею, відокремлюючи її за допомогою вживаного в ті часи терміну "Малоросія". Так, у своєму "Окремому листі про одеську торгівлю" він пише, що "Одеса перетворилась на Париж для поміщиків Малоросії і Півдня Польщі" (с. 225). Про українців він також говорить у виразах, які чує від співрозмовників - офіційних представників влади ("росіяни"), від польських аристократів ("польські селяни"; запис, зроблений під час перебування в Немирові та його околицях). На відрізку шляху від села Захаріївське, просуваючись в напрямі від Одеси до Маріуполя, В'єссе реєструє наявність "численного населення козаків" (с. 102). Познайомившись у Керчі з італійцем Скассі, який займався меновою торгівлею на північнокавказькому узбережжі, він дізнається про розселення на Кубані "чорноморських черкасів" (с. 110).

Матеріали подорожі відбили також свідченням про місцеві історичні старожитності, пам'ятки архітектури, знайомство з краєзнавцями. Так, у Бердичеві мандрівника

приймає археолог і власник рідкісної нумізматичної колекції, зібраної на українських теренах, С.Шадур. Показово, що ці контакти знайшли своє продовження і після подорожі, коли В'єссе повернувся до Італії і почав видавати журнал "Антологія", на сторінках якого відводив багато місця висвітленню історичного минулого. Примірники цього видання він надсилав Шадуру, який вже обіймав посаду в учбовому відомстві Києва. Ще одним гідом по місцях античної і середньовічної старовини став для мандрівника керченський археолог Дюбрук.

Щоденник, службові звіти і особисте листування В'єссе віддзеркалюють і низку фактів, важливих для вивчення початкового періоду формування суспільно-громадського і культурного життя в Одесі, де він згадує "клуб" (тут збиралися, зокрема, члени масонської ложі), театральні вистави.

Щоправда, відомості з історії і культури України, представлені в документах В'єссе, не мають систематизованого викладу і утворюють лише фон до його головної праці, заради якої він здійснив тривалу подорож, - економічних студій. Та незважаючи на різноплановість і різницю в обсягах й осягненні інформації всі ці матеріали становлять незаперечну цінність як першоджерела до історії України та її міжнародних зв'язків початку ХІХ ст., бачення подій на українських теренах крізь призму західноєвропейської думки. "Журнал", звіти, листування В'єссе - це водночас свідчення очевидця і дослідника України який своєю працею впродовж подорожі довів її непересічне значення в творенні та функціонуванні загальноєвропейського ринку за доби, що стала на континенті після падіння наполеонівської диктатури.

¹ Ковальська М.И. Италия в борьбе за национальную независимость и единство (от революции 1831 г. к революции 1848 - 1849 гг.). М., 1981. С. 21, 126, 143 та ін.; Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях. (Первая половина ХІХ в.). К., 1986. С. 86, 122.

² Ciampini R. Uian Pietro Viusseux, i suoi vinggi, i suoi giornali, i suoi amici. Torino, 1953.

³ Viusseux U.P. journal - iteneraire de mon voyage en Europe (1814 - 1817) con il carteggio relativo al viaggio. Acura di L.Toni. Firenze, 1998. (Далі посилання подаються у тексті статті лише на сторінки цього видання).

⁴ Viusseux. H Dizionario del Risorgimento nazionale. Milano, 1937. Vol. 4. P. 566 - 568.

⁵ Переписка Михайла Драгоманова з Мелитоном Бачинським 1871 - 1877. Зладив М. Павлик. Львів, 1910. С. 60.

⁶ Sartorio U. Memoria, u enra di U.Stuparich. Trieste, 1949. P. 60.

Андрій Плахонін.

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я В "НУЗХАТ АЛ-МУШТАК" АЛ-ІДРІСІ: СПРОБА ГЕОГРАФІЧНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА

Історична географія є одним з інструментів наукового джерелознавства. І не тільки тому, що народи, людські спільноти, еволюція яких є предметом дослідження історика, формуються у чітко визначеному географічному ареалі; не тільки тому, що географічні (читай геологічні, кліматологічні тощо) важелі безпосередньо впливають на економічний, демографічний розвиток народів як доіндустріального так і постіндустріального періоду. Писемні джерела мертві без інтерпретації географічних назв і термінів та їх локалізації. Джерелом для історика є "не тільки тексти, але й ландшафт з усіма... слідами минулого, назвами місцевостей, розташуванням доріг, полів, осель"¹.

Для ранньосередньовічного історика, як це ми можемо побачити в "Повісті временних літ", географія дуже часто була однією з складових історичного опису. Історія східних слов'ян змальовується ним як процес їх розселення, як міграція частини східнослов'янських племен "від ляхів". Крізь літописні рядки постійно проступають згадки про Дунай, які підкріплюються наприкінці ХІІ ст. автором "Слова о полку Ігоревім".